

SERGI GASCÓN URIS

L'ASTRÒNOM PERE GILBERT EN LES OBRES D'EIXIMENIS

El gironí Francesc Eiximenis, franciscà que visqué aproximadament entre la segona meitat del segle XIV i l'any 1409, fou un escriptor d'enciclopèdies, de llibres místics i de cartes, segons la documentació conservada. Fou realment un polígraf que va escriure sobre gairebé tots els camps del saber de l'època. Només cal veure l'índex temàtic del *Dotzè llibre del Crestià*¹, publicat pel Col·legi Universitari de Girona i la Diputació Provincial, en el qual hi ha referències a la justícia, la moral i els costums, l'agricultura, la religió cristiana, els bestiaris, la caça i els càrrecs de la cort reial, la cavalleria, els ciutadans, les comunitats, els consells, etc. Entre d'altres hi ha l'astronomia, que era confosa amb l'astrologia, i l'alquímia, les quals estaven estretament unides a l'època. No s'ha d'oblidar que durant el segle XIV es llegia, entre d'altres obres, el *Decretum Gratiani*, tal com ens testimonien diversos manuscrits conservats en biblioteques catalanes i d'arreu d'Europa.²

1. Curt WITLIN *et alia*, *Francesc Eiximenis, Dotzè llibre del Crestià*. Segona part, volum segon, Col·legi Universitari de Girona-Diputació de Girona, Barcelona 1987, esp. Índex temàtic, p. 622.

2. Per exemple, el *Decretum Gratiani*, Ms. il·luminat i glossat en 2 vols. d'entre 1342 i 1348, conservats a la British Library de Londres amb les signatures Additional 15.274 i 15.275.

Així, en la Causa XXVI es «fa referència als aspectes lícits i il·lícits de la màgia. Entre els primers esmenta la lectura d'horòscops i d'estels, i el moviment de les constel·lacions. Entre els segons, la pràctica de l'exorcisme, dir la bonaventura i la nigromància. Gracià assenyala la discòrdia que sorgeix quan els eclesiàstics es decanten per la màgia il·lícita. El text comença narrant com un sacerdot va ser trobat culpable de dir la bonaventura i de ser nigromant pel seu bisbe. Amonestat per aquest, es negà a rectificar i va ser excomunicat. Quan agonitzava va ser rehabilitat per un altre sacerdot que no ho consultà al bisbe. Al confessor li va ser prescrita una penitència segons els punts prefixats pels canons. En la il·luminació es representen els moments en què el bisbe renya el sacerdot nigromant i quan aquest fa ús de les pràctiques de màgia. La major part de manuscrits d'origen flamenc i italià adopten composicions bipartides per il·lustrar aquest cas. La tradició flamenca sol sintetitzar en una sola seqüència el moment de l'amonestació episcopal i la plasmació de les pràctiques il·lícites de l'endevinador. Aquest sol aparèixer acompanyat d'ocells. La segona subescena sol plasmar el moment de l'agonia del nigromant. Als manuscrits italians, igual com al còdex català, la doble escena se centra en la recriminació episcopal i en la representació del màgic mirant els estels des de sobre un pont. En algun cas, el pont és canviat per una pica d'aigua, que al·ludeix al mateix element líquid.»³ Aquest nigromant recorda el rei Joan I d'Aragó acompanyat d'ocells a *Lo somni* (1398) de Bernat Metge: «E entorn de tots los desusdits [el rei Joan, Tirèsias i Orfeu] havia molts falcons, estors e cans de diversa natura, qui cridaven e udolaven fort llejament».⁴

3. Gaspar COLL i ROSELL, *Manuscrits jurídics i il·luminació*, Curial Edicions Catalanes-Publicacions de l'Abadia de Montserrat (Textos i Estudis de Cultura Catalana, 38), Barcelona 1995, esp. l'estudi del *Decretum Gratiani*, p. 241-357, concretament les p. 337-339 referides a les miniatures de la Fig. 78, al foli 62v del Ms. Vegeu també la recensió de Carles Duarte, *Els manuscrits com a obres d'art*, al diari «Avui», 5-10-1995, Barcelona.

4. Bernat METGE, *Lo somni*, text, notes i glossari de Josep M. de Casacuberta, introducció de Lluís Nicolau d'Olwer, Ed. Barcino (Els Nostres Clàssics, 1), Barcelona 1925, p.

Si prenem com a referència l'índex temàtic del *Dotzè llibre del Crestià*, sobta molt el gran nombre d'entrades d'alquímia i astrologia. En tenim disset referències.⁵ A la quarta, Eiximenis informa que el rei Pere el Cerimoniós tenia «tres fort excel·lents e meravellosos [“armes constil·lades”] en los seus tresors», és a dir, unes armes segons el zodíac en unes determinades constel·lacions. Evidentment, aquest fet era en contra de la doctrina cristiana, ja que «no devia ésser dada fe als juýs astròlechs, car la volentat del bon hom pot empatxar les inclinacions dades a ell per les esteles; no-res-menys, que la sciència aquella és axí errable que sobre una mateixa conclusió diverses astròlechs fan juýs contraris.»

Durant el seu regnat, va tenir al seu càrrec bastants astròlegs a la cort barcelonina. El 24 d'octubre de 1359 el rei Pere permet la consulta dels seus llibres d'astrologia, custodiats per l'arxiver P. de Palau, a Dalmau ses Planes, documentat a Barcelona des del juny de 1364 fins a la seva mort a la ciutat comtal el 28 d'agost de 1383. Aquest era deixeble del també barceloní i mestre en arts Pere Gilbert. Els únics llibres que no li permeté de consultar foren «II llibres que són apellats Ali aben Ragel».⁶ En morir el mestre, continuà la feina el deixeble. Aquestes obres astrològico-astronòmiques són, per un costat, els *Cànons* o *Almanac* i, per l'altre, les *Taules astronòmiques* del rei Pere III el Cerimoniós. De fet, són les *Taules* i *Almanac* escrits pel mestre Pere Gilbert i Dalmau ses Planes, ara conservats en llatí, men-

18 i 168, o bé *Obras de Bernat Metge*, edició crítica, traducció, notes i pròleg de Martín de Riquer, Universidad de Barcelona, Facultad de Filosofía y Letras (Biblioteca de Autores Barceloneses), Barcelona 1959, p. 168 i 370.

5. Vegeu la nota 1; corresponen a: 1. Vol. I, p. 189, línies 35-48; 2. 198, 15-25; 3. 242, 5-104; 4. 246, 88-101; 5. 249, 48-62; 6. 264-265, 20-34; 7. 401, 20-22; 8. Vol. II, 161, 11-17; 9. 209, 20-24; 10. 218-219, 5-55; 11. 220-222; 12. 293, 4-18; 13. 310-311, 21-30; 14. 317, 17-26; 15. 450, 35-41; 16. 474, 34-41; i 17. 478-479, 25-34.

6. Antoni CARDONER i PLANAS, *Història de la Medicina a la Corona d'Aragó (1162-1479)*, prefaci del prof. Ramon Sarró, Ed. Scientia, Barcelona 1973, esp. p. 208-209 i 230. Per a Pere Gilbert, Dalmau ses Planes i Jacob Corsuno, vegeu *Las Tablas astronómicas del Rey Don Pedro el Ceremonioso*, edició crítica dels textos hebreu, català i llatí, amb estudi i notes per José M.ª Millás Vallicrosa, Consejo Superior de Investigaciones Científicas: Instituto «Arias Montano» i Asociación para la Historia de la Ciencia Española, Madrid-Barcelona 1962.

tre que les *Taules de Barcelona* foren redactades tan sols per Jacob Corsuno i hi ha versions hebrea, llatina i catalana. Les primeres dues obres van ser començades per mestre Gilbert l'1 de gener de 1361 i acabades cinc anys després, però hi hagué una recopilació bibliogràfica prèvia d'escrits astronòmics i astrològics.

Per altra banda, el jueu Jacob ben abi Abraham Isaac al-Corsuno, d'origen andalusí, es troba documentat a Sevilla i és autor de l'*Explicació de la construcció de l'astrolabi*, escrita en àrab a Sevilla entre 1375-1376, i traduïda el 1378 a l'hebreu ja a Barcelona. A la cort barcelonina del rei d'Aragó, el 1380, Jacob Corsuno treballa com a «estròlench e torcimany de casa del senyor Rey», i també consta com a «escrivà de la taula real del acordament de Barcelona» i «escrivà de la taula de les armades reals de Barcelona».

D'altres astròlegs importants són mestre Bartomeu de Tresbèns, documentat com a «lo feel físich vostre [de Pere III] e meu [de l'infant Joan] a la cort barcelonina de 1361 a 1374,⁷ i els jueus Jacob ben David Bonjorn⁸ i el metge mallorquí Jafudà Lleó Mosconi, d'origen turc. Aquest darrer era conegut per «Lleó grech» i consta com a mort el 1377. A Mallorca hi ha, entre d'altres, Bellshom Efraïm, traductor al català de l'obra astronòmica d'Abu-l'Abbàs Fargani, i el seu germà, el rabí de Mallorca, Vidal, escriptor per encàrrec del també jueu Isaac Nafuci, adscrit a la casa de l'infant Joan, el qual morí el 1391 com a resultat de les revoltes als calls.

D'altra banda, a mitjan novembre de 1381, des de Tarragona, el primogènit fa que mossèn Johan Janer preguntí per separat a Dalmau ses Planes i a mestre Francesc Eiximenis llur opinió sobre una estrella matinal que apareixia «en les partides de levat, ab fort gran coha e gran claror», probablement anunciant «cosa esdevenidora molt gran».

7. Bartomeu de TRESBÈNS, *Tractat d'astrologia*, text, introducció i glossari de Joan Vernet i David Romano, Biblioteca Catalana d'Obres Antiques, 2 vols., Barcelona 1957.

8. Josep Chabàs i Bergon amb la col·laboració d'Antoni Roca i Rosell i Xavier Rodríguez i Gil, *L'astronomia de Jacob ben David Bonjorn*, Institut d'Estudis Catalans (Arxius de les Seccions de Ciències CIV, Secció de Ciències i Tecnologia), Barcelona 1992.

Més tard, des de Lleida, el 2 d'abril de 1384 el futur Joan I demana a l'arxiu reial l'obra d'Alí aben Ragel que son pare no deixà consultar a Dalmau ses Planes vint-i-cinc anys enrere. En llegir al *Dotzè llibre del Crestià* de Francesc Eiximenis que «deu lo príncep attendre a les regions on són poblats sos súbdits, car, com posa aquell gran astròlech Alfagranus, segons diverses esguarts que les regions an als corsos celestials sí an los hòmens diverses passions e inclinacions e defalliments naturals»,⁹ crec identificar aquest «astròlech Alfagranus» amb l'astrònom àrab Abu-l'Abbàs Fargani (Fargana, Transoxiana, Pèrsia, segle IX-?), conegut per «al Fargani» o «Algraganus», autor del *Llibre dels estels i dels moviments del cel*. Aquesta obra fou traduïda a l'hebreu per Jacob Anatoli i al llatí per Joan de Sevilla o Hispalense i Gherardo da Cremona. Cal dir que Joan de Sevilla era traductor, al segle XII, d'obres científiques de l'àrab al llatí a Toledo. Recordem que el mallorquí Bellshom Efraïm el traduï al català. D'altra banda, la meua identificació de l'«Alfagranus» eiximenià ve confirmada per l'inventari elaborat arran de la mort de Martí I l'Humà el 1410: «vn altre libre appellat *Alfagra*». És a dir, una versió llatina, o potser la catalana de Bellshom Efraïm?, d'Alfargani.¹⁰

En un altre passatge sobre astrologia del *Dotzè llibre del Crestià* d'Eiximenis llegim: «E [els alquimistes] fan, ço dien, obra que appellen 'sol e luna', e glosen los libres de Gebre e de Tolomeu e d'Ali e d'aquells qui d'açò an parlat, faent aquí gloses pegues e despenent en estes coses lur miserabla vida sens negun fruyt, desfaent lurs cases e confonent los senyors del món per lur mal consell e per lur mala companyia.»¹¹ En primer lloc, la similitud d'«obra que appellen 'sol e luna'» amb la menció d'un llibre «de l'eclipsi del sol e de la luna e del girament e del ple de

9. Vegeu en la nota 5 la referència 14.

10. També, en castellà, es troba aquest astròleg en el *Tratado de astrología*, atribuït a Enrique de Villena, a l'excel·lent edició de Pedro M. Cátedra: Enrique de Villena, *Obras completas*, Turner Libros, S.A. (Biblioteca Castro), esp. vol. I, p. 397-557, amb la referència a «Alfagrano» «sobre el testo de Tholomeo» a la p. 434.

11. Vegeu en la nota 5 la referència 11.

la luna» en una carta d'abans del setembre de 1379, tramesa per Dalmau ses Planes a l'infant Joan a través de mestre G. Coltell, pot venir confirmada amb la menció de l'inventari del rei Martí, al foli 8^r: «Item vn altre libre appellat *del eclipsi del sol et de la luna* en latí... lo qual comença "Ad sequens opus" e fa-neix "pro fine Marcii".» Aquesta obra, però, no l'he poguda identificar. Si Pere el Cerimoniós encarregà un almanac i unes taules astronòmiques en hebreu, llatí i català que superessin les obres astrològico-astronòmiques del rei Alfons X de Castella, dit el Savi (Toledo 1221-Sevilla 1284), és del tot probable que imités allò que aquell rei conjuminà, un segle abans, amb traductors i traduccions àrabs, llatins i castellans.

A Toledo, aquell rei havia fet traduir de l'àrab al castellà el *Libro complido en los iudizios de las estrellas* d'Alí aben Ragel pel jueu Jafudà ben Moshé ha-Kohén —o Alcoatí—, documentat a Toledo el 1231. Aquesta traducció castellana començà a fer-se el 12 de març de 1254. Posteriorment fou traduïda al llatí dues vegades: l'una per Egidius de Thebaldis i, l'altra, per Petrus de Regio. També se'n féu una tercera al judeo-portuguès. En la traducció castellana alfonsina, es diu al foli 1^a: «Yhuda fi de Mosse Alcohen, su alfaquim e su mercet, fallando tan noble libro e tan acabado e tan complido en todas las cosas que pertenecen en astronomia, como es el que fizo Aly fi de Aben Ragel, por mandado del antedicho nuestro sennor [Alfons X], a qui Dios de uida, traslato-lo de lengua arauiga en castellana.»; en la introducció, al foli 1c: «*En el nombre de Dios*. Este es el Libro complido en los iudizios de las estrellas, el que compuso Alih Aben Ragel, el notario.»; i en el pròleg, al foli 2c: «Dixo Alyh fiio de Aben Ragel, el cano e el notario». El terme «cano» deu significar 'el vell', és a dir el pare de l'autor del *Libro complido*.

Així, doncs, identifico l'«Ali» del *Dotzè llibre del Crestià* amb Alí aben Ragel, fill.¹² Aquest fet ve reforçat per l'inventari de

12. Vegeu Aly aben Ragel, *El Libro complido en los iudizios de las estrellas*. Traducción hecha en la corte de Alfonso el Sabio, introducció i edició per Gerold Hilty, pròleg d'Arnald Steiger, Real Academia Española, Madrid 1954. Respecte a la citació del mateix llibre en Pere

Martí I de 1410, amb cinc exemplars d'obres d'Alí aben Ragel, quatre en llatí i una en català: al foli 11^v, «vn altre libre appellat *Aliaben regell* en latí»; al foli 16^v, «vn altre libre appellat *tractat del Juý de les Stellas* en latí scrit... lo qual comença en vermello "In nomine domidi Amen" e en lo negre "In nomine domini nostri" e faneix "ipsasque".» Aquesta citació correspon a la segona citació indicada, patrocinada per Alfons el Savi i realitzada per Alcoatí.

Cal assenyalar que el mossàrab toledà Alcoatí fou traduït de l'àrab al català en el *Libre de la figura de l'uyl* i la *Rúbrica de les letres que Galièn tramès a Coris*. També es pot relacionar la traducció catalana del *Libre de la figura de l'uyl* amb una altra persona rellevant de l'època: mestre Joan Jaume. Aquest jueu probablement nasqué a Lleida, fou professor de l'Escola de Medicina de Montpeller, i n'era canceller el 1364 i el 1378. Mestre Joan Jaume, dit el Jacobí, fou metge dels papes Urbà V, Gregori IX i Climent VII, i del rei Carles V de França. Escriví en llatí el *Tractatus ad Anathomicam compositionem oculorum intelligendam*.

Les altres mencions d'Alí en l'inventari de Martí l'Humà són al foli 18^r: «vn altre libre appellat *Suma de Ali aben Raiell* en romans... lo qual comença "Tholomeu diu" e faneix "la figura del Cel".»; al foli 32, «vn altre libre appellat *Ali aben Raiel* en latí»; i al foli 36^v, «vn altre libre appellat *Del juý de les steles* en latí».

A més a més, si pretenc identificar el «Tolomeu» del Dotzè eiximenià, trobo, a més de les dues mencions referides a Alí aben Ragel, una summa catalana i tres obres en llatí en el mateix inventari: al foli 3, «vn altre libre appellat *suma de Tholomeu*»; al foli 5, el *Quadripartitum*, traduït al llatí per Plató de Tívoli. D'aquesta darrera obra, en tenia dos exemplars, el segle XIII, el lul·lista i mestre en teologia Pere de Llemotges o de la Ceperia

(Donzenac, c. 1230-Blaia, 2 de novembre de 1306), així com una versió llatina del llibre d'Alí aben Ragel! També hi ha de Ptolemeu al foli 11^v el *Centiloquium* i al 13^v «vn altre libre appellat *Almagest* en latí». Es tracta de Claudi Ptolemeu (Ptolemais Hermiu c. 90-Canop c. 168), astrònom, matemàtic i geògraf grec, autor del llibre d'astrologia *Tetrabiblon* i d'*Almagest*, nom donat pels traductors àrabs de la seva *Composició matemàtica* o *Gran sintaxi*, a la *Geografia* i a un tractat d'òptica. Ara com ara, no goso identificar quina a les obres de Ptolemeu o enciclopèdia pogué consultar Eiximenis a la biblioteca-arxiu de Pere el Cerimoniós, conservada i ampliada fins a la mort de Martí l'Humà.

Restava ara el «Gebre» del text eiximenià. És, sens dubte, una mala lectura de «Gilbert», és a dir, mestre Pere Gilbert, citat més amunt. Endemés, el menoret gironí es referia possiblement a l'*Almanac* escrit per Gilbert i acabat pel deixeble Dalmau ses Planes. D'altra banda, Eiximenis, que copiava a vegades entre si a les seves obres alguns passatges,¹³ torna a indicar els mateixos tres astròlegs-astrònoms al *Libre dels àngels*, escrit a València el 1392. Concretament ho fa en el capítol XL del quart tractat: «La primera, cor major és la intel·ligència dels demonis que no dels astròlechs qui, emperò, per lus juhís, dien moltes coses esdevenidores e n'an feta art speçial, axí com apar de Tholomeu e de Gilber e de Alí abt Ragell, e de molts altres nobles judiciaris.», però «los juhís astròlechs no s'estenen a les obres esdevenidores que penjen solament en nostra volentat, ne lo diable per tota sa astrelogia sobre açò no pot çertament jutjar sinó per los indicis [...] qui són tots conjectures de poch recapte».¹⁴ Per tant, quan Eiximenis, coneixedor d'astròlegs a la cort reial, en cita exemples o escriu noms d'ells, ben presents i coneguts de tot-hom, és per mostrar la seva oposició pública, d'acord amb la religió catòlica.

13. Vegeu el meu *Retrat de Jesucrist en Eiximenis*, a «A Sol post», Alacant, juny de 1998.

14. Text extret de Sergi GASCÓN URIS, *Edició crítica del 'Libre dels àngels' (1392) de Francesc Eiximenis. Introducció, text, notes, índexs i apèndix*, tesi doctoral presentada, sota la direcció de la Dra. Lola Badia i Pàmies, al Departament de Filologia Catalana, Facultat de Lletres, Universitat Autònoma de Barcelona, Bellaterra 1992.